

LIMBĂ ȘI CULTURĂ TRADIȚIONALĂ ÎN CERCETAREA LUI GRIGORE BRÂNCUȘ

CĂTĂLINA VĂTĂȘESCU

Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române
catalinavatesescu@gmail.com

Cuvinte-cheie: romanizare; substrat traco-dac; cultură și civilizație tradiționale;
Gr. Brâncuș.

Key-words: Romanization; Thraco-Dacian substrate; traditional culture and
civilization; *Gr. Brâncuș.*

Preocupat constant de contactul stratului latin cu substratul traco-dac și de luminarea într-o cât mai cuprinzătoare perspectivă a raportului dintre cele două idiomuri în procesul de romanizare, Grigore Brâncuș s-a aplecat asupra unei largi serii de aspecte culturale și de civilizație tradițională care să lămurească împrejurările conservării cu atâta fidelitate a latinității lingvistice în Dacia și în cele două Moesii. Latina populară și colocvială, izolată de timpuriu în aria orientală a Romaniei, s-a păstrat nealterată, acomodându-se bazei de articulație a vorbitorilor indigeni. Ruperea timpurie de centrele novatoare din aria romanică occidentală a permis o influență puternică a substratului și o păstrare vie a caracteristicilor latinei populare (Brâncuș 2004: 7,8¹).

Interesul pentru realitatea extralingvistică în urmărirea istoriei cuvintelor moștenite din latină și din substrat rămâne permanent și este exprimat cu limpezime:

¹ O descriere succintă a caracteristicilor romanității orientale, care explică studierea stăruitoare din perspectiva raportului dintre limbă și cultura și civilizația populară, se află și în ultimul studiu publicat: „În Dacia și în cele două Moesii, latinitatea lingvistică a fost conservată cu mai multă fidelitate decât în Occident, fapt care trebuie pus pe seama caracterului popular și colocvial al latinei din această arie laterală a Romaniei. Astfel, se extind morfemele *i* și *u* pentru reorganizarea paradigmelor și a opozițiilor, se dezvoltă mult cazul *vocativ*, apar construcții *prepoziționale emfatice* ori *discontinue* de felul: *mi-a dat mie, mă vede pe mine*, se extinde *cumulul de mărci*, determinarea devine redundantă în structuri de tipul *omul cela bunul* și, la fel, negația în *nu a plecat nimeni, nu vede nimic*, la timpurile verbului se creează *desinențe de număr și persoană*, apar alternanțe în radical ca elemente hipercaracterizatoare, se dezvoltă formulele de *adresare*, sintaxa are caracteristici populare (*coordonarea și construcțiile prepoziționale în flexiunea cazuală*), se preferă forme analitice (perfect, viitor), încărcarea cu valori sintactice a acuzativului, abateri expresive de topică. Vocabularul a pierdut *termenii citadini* de felul *pater, mater, via, platea*... De amintit aici caracterul popular al *terminologiei creștine* difuzate de timpuriu în aria romanizată orientală” (Brâncuș, 2021: 531; sublinierile aparțin autorului).

„Dat fiind caracterul popular și istoric al lexicului cercetat de noi, preferințele comparative s-au îndreptat cu precădere spre limba albaneză, a cărei înrudire originară cu substratul românesc este unanim recunoscută. ...După cum se știe, elementele lexicale din stratul primar al limbii au o mare bogăție de semnificații, se caracterizează prin evoluții (fonetice, gramaticale, semantice) foarte importante, reflectă realități vechi ale istoriei noastre. ... Am preferat cuvintele a căror examinare istorică pune în lumină unitatea limbii și a culturii populare românești, îndeletnicirile noastre străvechi, diferitele practici, obiceiuri, atribute morale, instituții populare etc.... Pe această cale metodologică, cercetarea lingvistică poate contribui la crearea unei imagini generale asupra formelor de viață materială și spirituală, a poporului nostru de-a lungul istoriei sale. ... Româna a evoluat de la origini până astăzi potrivit unor tendințe de tip latin, manifestate inițial în latina populară. ... Am acordat o atenție deosebită acelor elemente lexicale care ascund urme ale mentalității lumii preromane din Dacia. ... Analizele pe care le-am propus ... exprimă vederile noastre asupra evoluției cuvintelor, a legăturilor vocabularului cu viața socială, economică și spirituală a vorbitorilor, în general cu experiența istorică a poporului român” (Brâncuș 2004: 5, 6).

Avantajele acestei perspective asupra limbii care ține seama de realitățile specifice de cultură și de civilizație sunt puse în lumină în cercetarea lui Th. Capidan, căruia Gr. Brâncuș i-a dedicat un studiu cu importante valențe teoretice: „Aproape toate studiile de lingvistică balcanică ale lui Capidan sunt elaborate din perspectiva largă a raportului dintre limba și particularitățile istoriei popoarelor din această peninsulă. El a surprins astfel, cu mai multă claritate decât alți lingviști și istorici, procesul constituirii romanității balcanice, sensul mișcărilor de populație în timpurile străvechi, zonele de contact dintre populații diferite, formarea unor arii lingvistice relativ închise” (Brâncuș 2008a: 248).

Gr. Brâncuș concepe o comparație largită cu albaneza care să ofere posibilitatea unor ipoteze asupra condițiilor în care s-a petrecut acțiunea substratului asupra stratului latin:

„Am luat în seamă, cu interes, sensurile particulare, în special pe cele figurate ale multor cuvinte de bază. De asemenea, ne-am orientat spre acele fapte de limbă care exprimă particularități de civilizație și cultură populară veche, elemente de mitologie, credințe, practici, obiceiuri populare străvechi”. „Intenția noastră a fost să punem în lumină, mai profund decât se poate face prin cercetarea etimologică a celor aproape o sută de cuvinte comune din fondul preroman, „miracolul” înrudirii originare a celor două limbi și, implicit, străvechea afinitate spirituală a popoarelor român și albanez”. „Comparația românei cu albaneza din perspectiva aceasta, în care sunt atrase toate compartimentele limbii, a fost susținută, într-un fel sau altul, încă din secolul trecut [al XIX-lea], de învățați ca Miklosich, Ascoli, Schuchardt, Hasdeu ș.a.” (Brâncuș 1999: 7).

Ținând seama de datele culturii tradiționale rurale, sunt puse în lumină condițiile în care se conservă și se structurează semantica lexicului moștenit în Romania orientală, prin comparație cu Romania occidentală. Iată câteva exemple.

Valorile pe care le cunoaște cuvântul *timp* față de sinonimul împrumutat din slavă *vreme*, de exemplu, țin de apartenența lui la limbajul agricol și pastoral. În aceste împrejurări, rom. *timp* a menținut din latină valoarea semantică de ‘anotimp’ (Brâncuș 2004: 29). Activitățile agrare și pastorale au impus românilor, a căror existență se desfășura în zonele de munte și de sub munte, un calendar cu două anotimpuri, iarnă și vară. Asta explică de ce în aceste zone, unde vara nu era excesiv de caldă, a fost conservat pentru a numi acest anotimp cuvântul latin pentru ‘primăvară’ (*ver*, *veris*, pl.*vera*) și tot așa se explică numele pentru ‘primăvară’ ca referindu-se la anotimpul care precede vara. Pentru vorbitorii de română, termenul *primăvară* (cu -v- păstrat) continuă să fie simțit ca un derivat de la *vară*, nu și-a pierdut motivația semantică și legătura cu *vera* pe care o avea în latină. Pentru agricultorii și păstorii care își împărțeau viața între vărat și iernat, între Sângeorz și Sâmedru, anul avea două sezoane de care trebuia să țină seamă. Alături de *prima vera*², *vera* (pl.) a fost conservat de asemenea de albaneză, unde are amândouă sensurile ‘vară’ și ‘primăvară’. Gr. Brâncuș atrage atenția asupra acestei concordanțe dictate de condiții de economie populară și de condiții de climă asemănătoare, care duc la continuarea în cele două limbi nu a lat. *eastatis* ‘vară toridă’ (pe care îl au celelalte limbi romanice), ci la evoluția semantică a lat. *ver* / *vera* de la sensul ‘primăvară’ la sensul ‘vară’; în celelalte limbi romanice, *vera* apare numai dialectal (în italiană, spaniolă).

Muntele și plaiul sunt zonele esențiale ale civilizației tradiționale românești. Predispoziția de a trăi în acest mediu are o istorie străveche, transmisă, poate, de la daci, despre care un scriitor latin nota că trăiesc nedezlipiți de munți (*Daci montibus inhaerent*³). Prin opoziție cu *munte*, *țară* (lat. *terra*) a căpătat sensul de ‘câmpie’, ‘sat, așezare umană’. Un mare număr de expresii s-au format în traiul transhumant. Muntele și plaiul explică un vocabular deosebit de bogat de entopice care dovedesc străbaterea lor cu ușurință (Brâncuș 2004: 114–121). Sinonimia dintre *munte* și *mal* a dus la fixarea sensului cu care termenul din substrat este cunoscut astăzi, față de corespondentul albanez, *mal* ‘munte’. În toponimie, însă, rom. *mal* păstrează sensul de origine (Brâncuș 1995: 39). Materialul lingvistic dă seama de caracteristicile unei locuiri străvechi a spațiului muntos, de trăsăturile unei civilizații adaptate la resursele oferite de munte, deal, plai și pădure. Atât în română, *groapă* ‘loc neted, plan, cam perpendicular pe panta muntelui’, cât și alb. *gropë* ‘câmpie mare înconjurată de dealuri sau de munți’ își datorează folosirea ca entopice limbajului păstoresc (Brâncuș 1999: 93). Numele aproape tuturor arborilor din spațiul românesc sunt moștenite din latină și din substrat, de către o populație statornică. Influențele reprezintă un număr mic de nume de arbori de câmpie (Brâncuș 2004: 153).

² Înregistrat în inscripțiile din Peninsula Balcanică (Densusianu 1901/1975: 79-81, 140).

³ L.A. Florus, prima jumătate a secolului al II-lea d.Hr. (*Bellum Dacicum*, Academia Română, *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, București, Editura Academiei, 1964, p. 524–525).

Specifică pentru viața socială arhaică a românilor și albanezilor este păstrarea sensului latinesc al etimonului *pacare*: *a (se) împăca, pajtoj, paqësoj, paqoj*. Limbile romanice occidentale au dezvoltat sensul diferit ‘a mulțumi plătind, a satisface plătind’ (Brâncuș 2004: 139).

Analiza amănunțită a semanticii cuvântului *rost* în terminologia războiului de țesut și a terminologiei industriei casnice populare scoate la lumină formarea unor sensuri foarte variate, unele cu un înalt grad de abstractizare, intrate, din limba populară în limbajul cult: ‘mod de organizare, ordine, rânduială, angajament, grupare; situație socială, înțeles, tâlc, noimă, scop, menire, socoteală, rațiune, justificare’. Concluzia analizei este: „Cu semnificații sărace și concrete la origine, *rost* a devenit în limba contemporană, trecând mai întâi prin filiera terminologiei rustice a industriei casnice, un cuvânt cu o poziție foarte importantă în ansamblul vocabularului” (Brâncuș 2004: 165). Substantivele *fîr*, alb. *fill* intră în „expresii care își au originea în industria casnică a țesătoriei, proprie crescătorilor de vite” (Brâncuș 1999: 87).

Analiza sinonimiei dintre termenul de origine latină *bătrân* și cel din substrat *moș* ține seama în chip exemplar de întreaga istorie socială care a permis păstrarea lui *veteranus* cu un sens dezvoltat numai în română și de integrarea celor două cuvinte în sistemul juridic tradițional; *moș*, care se compară cu alb. *moshë* ‘vârstă’, are numai în română, spre deosebire de termenul din albaneză, un loc central în lexicul moștenirii, al organizării și al obiceiurilor familiale, al calendarului popular (Brâncuș 2004: 42–44, 110–114).

O ipoteză etimologică, pe care comparația cu albaneza ar putea-o susține, explică verbul *a desfăta* ca derivat de la *a fâta*. Modelul perechii de antonime din albaneză *shëfrej* ‘a suferi’: *dëfrej* ‘a desfăta’, în care raportul lexical se stabilește între suferință și eliberarea de suferință, face legătura etimologică între *fâta* și *a desfăta*, pe care au remarcat-o Laurian și Massim și Ov. Densusianu, și poate fi un argument în favoarea acestei etimologii. Verbul românesc ar avea, așadar, origine pastorală (Brâncuș 1999: 73).

Pentru etimologia lui *țepur* ‘(despre coarne, urechi) îndreptat în sus, ascuțit’, comparația cu alb. *cjapor* id.(< *cjap* ‘țap’) arată că ar fi de preferat derivarea de la *țap* celei care leagă termenul de *țeapă*. Sinonimia cu *bouriu* întărește această explicație, ca și norma accentuală care este aceeași cu a cuvintelor vechi terminate în *-ure*: *ábure, brústure, sâmbure* (Brâncuș 1999: 172).

Apariția în română a unor sensuri pe care latina nu le avea, sau fixarea ca principale în română a unor sensuri care în latină sunt numai slab atestate, sunt puse, cu prudență, pe seama influenței semantice a substratului. Pentru susținerea acestei posibilități, se apelează la comparația cu albaneza. Grigore Brâncuș propune, în felul acesta, păstrarea unei direcții de cercetare care i se datorează lui Hasdeu și, apoi, lui Ov. Densusianu, care vorbea de „creații ale latinei balcanice după model albanez” (Brâncuș 1999: 21).

Prezentând într-o serie de studii concepția lui Hasdeu privitoare la cercetarea limbii în legătură cu toate manifestările realității sociale și ale culturii tradiționale, Gr. Brâncuș subliniază: „[Hasdeu] a gândit lingvistica în relație directă cu celelalte

științe sociale: istoria, sociologia, psihologia populară, istoria religiei și a miturilor. ... În finalul studiului introductiv la volumul al II-lea din *Etymologicum*, el se exprimă clar: « Orice cuvânt oglindește un lucru, o ființă, o idee, o datină »” (Brâncuș 2013a: 144⁴). În 1882 Hasdeu discută deosebirea dintre *lingvistica pură* și *lingvistica aplicată*.

„Prin lingvistica aplicată el înțelege studierea limbii în raport cu realitatea reflectată, cercetarea limbajelor funcționale, onomasiologia etc., în general studiul limbii ca expresie a formelor de cultură și de civilizație ale unui popor” (Brâncuș 2013a: 147). „În EMR – subliniază Gr. Brâncuș – lingvistica (cu multele ei ramuri) și filologia se regăsesc laolaltă cu disciplinele înrudite cu ele: istoria, literatura, folclorul, sociologia, dreptul, istoria religiilor și a miturilor etc., toate acestea punând în evidență specificul cultural și de civilizație al poporului român. În concepția lui Hasdeu, lingvistica este știința cu mijloacele căreia se pot studia formele, oricât de îndepărtate în trecut, ale vieții poporului, deci este o știință necesară tuturor disciplinelor umaniste” (Brâncuș 2013b: 118)⁵.

Hasdeu este precursor al teoriei câmpurilor semantice. „El a ajuns la această modalitate de studiere a vocabularului prin gruparea cuvintelor după criteriul referinței la diverse aspecte ale realității, pornind de la concepția că lingvistica trebuie pusă în slujba cercetărilor de istorie a civilizației și culturii” (Brâncuș 2013a: 162). În notele la ediția *Studiilor de lingvistică și filologie* ale lui Hasdeu, Gr. Brâncuș a făcut o prezentare amănunțită a caietelor studenților care urmaseră cursul de *Principii de filologie comparativă ario-europee* din anii 1893–1894 și 1896–1897 și a publicat rezumatele cursurilor din 1874 apărute în *Columna lui Traian*. Interesant, de exemplu, este, în textul din 1874/1875, îndemnul lui Hasdeu către cei care vor să adune și să studieze descântecelor și pe care îl cităm după ediția lui Gr. Brâncuș din 1988: „D. Hasdeu îndeamnă pe junii scrutatori a nu se mai mărgini ca până acum numai la fântâne latine, căci nici o națiune, ca și nici un individ, nu s-a născut undeva dintr-un singur ascendinte” (Hasdeu 1988 II: 501)⁶. În același domeniu al spiritualității tradiționale, pe marginea studiului lui Hasdeu

⁴ Studiul acesta este o formă revăzută a *Introducerii* la Hasdeu 1988.

⁵ Studiul lui Gr. Brâncuș evidențiază faptul că Hasdeu s-a aplecat cu precădere asupra vocabularului strict popular, considerat singurul interesant pentru istoria culturii și a civilizației populare reflectate în limbă. Demersul lui Hasdeu se înscrie într-un „curent mai larg, determinat, foarte probabil, de o orientare generală a culturii noastre umaniste de atunci spre istorie și folclor. Interesul pentru autohtonism, instituit, teoretic, încă înainte de Revoluția de la 1848, devenise o tradiție” (Brâncuș 2013b: 119).

⁶ Brâncuș atrage atenția în comentarii asupra temelor lucrărilor de seminar ale studenților care urmau cursurile lui Hasdeu (lucrările lor sunt păstrate la Arhivele Naționale împreună cu rezumatele și manuscrisele cursurilor de *filologie comparativă ario-europee*: *Originea basmelor și deosebirea lor de roman și nuvelă* (student în anul II, 1894), *Ființele mitologice bărbătești* (student în anul al III-lea), *Căsătoria dintre o ființă omenească și alta supraomenească* (două lucrări de studenți din anul III), *Descântecelor* (elev al Școlii normale superioare), *Cântecelor de leagăn* (student anul III, 1892). Între ele sunt și două lucrări (excelente, spune Brâncuș) ale lui August Scriban din 1896 când acesta era în anul al III-lea: *Limbile artificiale* și *Elementul conservativ arhaic în jocurile și graiurile copiilor*. Aduagă că, după câte se pare, caietele nu au fost, totuși, corectate de profesor.

asupra *doinei*, Gr. Brâncuș reține într-o notă observația acestuia referitoare la posibila origine a *doinei* ca gen literar popular : „Concluzia lui Hasdeu merită toată atenția: « Poezia poporană lirică ... negreșit nu ca limbă, ci ca inspirațiune, ca gen și ca spirit » este autohtonă în întreaga lume romanică. « La toți neolatinii – zice el – *doina* e autohtonă : la apus – celtică, la răsărit – dacică ... » Hasdeu a reluat problemele legate de doină într-un curs de filologie comparată (consacrat literaturii populare: strigături și jocuri, hore, doine, colinde) predat în anul universitar 1893–1894” (Hasdeu 1988 II: 529–530).

În cele ce urmează menționăm câteva evoluții de sens ale cuvintelor moștenite din latină, asupra cărora se oprește Grigore Brâncuș. Aceste evoluții au loc în latina balcanică, caracterizează numai romanitatea orientală, iar pentru explicarea lor nu este exclusă o influență semantică autohtonă. Influența probabilă a substratului poate fi probată prin comparația cu albaneza.

Observațiile pe care Gr. Brâncuș le face asupra semanticii și foneticii numelor *grâu* și *grăunte/grăunță* pun în lumină, alături de cercetările istorice, continuitatea ocupațiilor legate de agricultură. Româna a moștenit din latină *granum* ‘grăunte’ și nu *frumentum*. Modificarea semantică prin metonimie (numele fructului pentru numele plantei) trebuie să fi avut loc pe terenul latinei balcanice, pentru că s-a păstrat și în împrumutul pe care albaneza l-a făcut din latină. Trebuie adăugat și faptul că reflexul românesc al lui *granum* intră, ca structură sonoră, într-un grup de cuvinte străvechi, de origine latină sau traco-dacă, a căror particularitate de evoluție s-ar putea datora acțiunii substratului (*frâu*, *brâu*, *pârâu*) (Brâncuș 2013a: 161).

Amintim tot aici că, după Gr. Brâncuș, este posibil ca lat. (*ad*)venire să fi căpătat de timpuriu în latina balcanică înțelesul ‘a dospî, a fermenta’, iar fiindcă în „lumea preromană din Dacia cultura grâului era o îndeletnicire importantă, e posibil ca această semnificație să fi fost înlesnită și de un calc după substrat” (Brâncuș, 1999: 28).

Plecând de la mulțimea izvoarelor istorice care arată că apicultura era o îndeletnicire de seamă a dacilor și de la faptul că terminologia fundamentală a domeniului este moștenită din latină, Brâncuș nu exclude că modificarea semantică de la ‘stup’ (sensul etimonului latin) la ‘albină’ să fi fost susținută și de acțiunea substratului traco-dac, dovadă că și corespondentul albanez *bletë* ‘albină’ păstrează în graiuri sensul inițial de ‘stup’. Adaugă că schimbarea de sens ar trebui pusă și în legătură cu faptul că mierea se aduna și prin scorburile copacilor unde albinele se aflau în stare sălbatică (Brâncuș 2004: 25); observația aceasta, după părerea noastră, poate fi susținută și cu argumentul comparării cu prevederile din codul albanez de legi nescrise, care reglementează în amănunțime drepturile de proprietate ale celui care a găsit un roi de albine sălbatice sau drepturile de proprietate asupra albinelor roite de la un proprietar și care își fac stup într-o scorbură (*Kanun* 1933 §§199–212)⁷.

⁷ Pentru discuția etimologică a cuvântului albanez și pentru sensurile sale inițiale ‘stup’, ‘roi’, vezi AE: 105; Bardhyl Demiraj, autorul dicționarului, demonstrează convingător originea autohtonă a termenului albanez.

Bărbat s. ‘persoană adultă de sex masculin’, ‘soț, om însurat’; adj. ‘curajos, energic, voinic, harnic’ continuă lat. *barbatus*, derivat de la *barba*. Gr. Brâncuș, ca și Hasdeu, presupune că termenul s-a păstrat cu sensul ‘persoană adultă de sex masculin’ dat fiind faptul că dacii purtau barbă. Limbile romanice celelalte nu cunosc sensul substantivului din limba română. Sensul echivalent cu lat. *vir* s-a dezvoltat în latina târzie (*barbatus id est viris* cf. CDDE, nr. 134⁸), alături de cel de ‘soț, om însurat’ (*barbati legitimi*), care, împreună cu diminutivul *barbatulus*, apare în inscripțiile din Sud-estul european (Mihăescu, 1978: 294). Sensurile sporadic înregistrate în latina târzie sunt exclusive în română. Gr. Brâncuș face constatarea că toate sensurile cu care este folosit cuvântul românesc concordă cu cele ale corespondentului albanez *burrë* ‘bărbat, soț, voinic, viteaz, om de onoare’, care poate fi frecvent folosit și ca adjectiv în aceleași contexte ca în română. Această corespondență permite, după părerea sa, să se avanseze ipoteza influenței asupra termenului moștenit de română din latină din partea unui cuvânt de substrat având sensurile cuvântului albanez (Brâncuș 2004: 38–41). Cuvântul albanez este, după toate probabilitățile, autohton⁹.

Numai româna cu toate dialectele ei a moștenit pe *anima* cu o semnificație concretă, *inimă* identificându-se semantic cu *cor*, *cordis* (pe care, dintre toate limbile romanice, numai româna nu l-a conservat). Este greu de găsit o explicație privitoare la specializarea semantică a lui *anima* în română. Dovezile intervenției substratului lipsesc. S-ar putea invoca drept unic argument comparația cu albaneza, limbă în care, dialectal, cuvântul care denumește ‘inima’ poate fi raportat la o bază care însemnează ‘suflet’: în albaneza din Italia există perechea de termeni *zë* ‘suflet’, *zëmër* ‘inimă’ (Brâncuș 2004: 89, 90).

Interesantă din punctul de vedere al psihologiei populare, este bogăția semantică a structurilor organizate în jurul numelor de culori. Reținem, de

⁸ În vechea italiană, în vechea franceză, în provençală și în spaniolă, este cunoscut sensul adjectival ‘curajos, puternic’, fără a avea frecvența din română.

⁹ Pentru cuvântul albanez au fost propuse mai multe etimologii, dar vechimea lui nu este contestată (AE: 113, 114). Ceea ce este de interes în ipoteza lui Gr. Brâncuș este semantica identică a cuvântului albanez și a celui românesc.

Jana Balacciu-Matei (1998) a respins posibila influență autohtonă asupra semanticii cuvântului latin și a propus o interpretare care ține seama de evoluția lat. *masculus*, care în dacoromână s-a păstrat cu sensul ‘porc castrat’ (*mascur*). După părerea ei, *barbatus* a preluat sensul pierdut de *masculus* și a dezvoltat în primă instanță sensul ‘non-castrat’. Demonstrația aceasta lasă la o parte faptul că în dialectele sud-dunărene, care conservă *barbatus* cu aceleași valori ca în dacoromână, *mascur* are sensul general ‘mascul’ (pentru aromână, vezi DDA²). Pe de altă parte, faptul că în dacoromână cuvântul are un sens restrâns, referitor numai la porc, arată că evoluția de sens e târzie și nu putea provoca, prin opoziție, o timpurie evoluție de sens a lui *barbatus*; nu trebuie ignorat nici faptul că și în dacoromână, sensul ‘porc castrat’ este limitat numai la graiul din Bucovina, în restul dialectului sensul fiind ‘vier’ (PEW, nr. 1044). Ținând seama că și în albaneză *mashkull* ‘mascul’ (< lat.), chestiunea care se pune este de a lămuri restrângerile de sens ale cuvântului din dacoromână, care se raportează exclusiv la porc, putând desemna, regional, porcul, indiferent de sex, porcul mistreț, porcul castrat, purcelul (DLR).

exemplu, numele mitologice populare formate de la *alb* (*Albele*, zâne bune în mitologia dacoromână, dar rele în cea aromânească, tot așa cum alb. *të bardhat* se referă la ființe supranaturale care fac rău), sau, din lexicul agrar, *pâine albă* ‘grâne, bucate’, *albă* ‘făină, făină de grâu’, alb. *të bardhat* ‘grâne, cereale’¹⁰.

Interesantă este și constatarea că în amândouă limbile expresiile care cuprind numele de culoare *roșu* redau însușirea de indefinit, sau negativ a timpului și spațiului în înțelegerea concretă populară (Brâncuș 1999: 149).

Gr. Brâncuș atrage atenția că expresiile, construcțiile și combinațiile metaforice reflectă elemente specifice psihologiei populare românești. Verbele *a încânta* și *a descânta* (*descântec*, *descântat*, *descântătură*), împreună cu baza lor de formare *a cânta*, ne descoperă, prin semantica lor aspecte străvechi (Brâncuș 2004: 59). Interesantă este corespondența semantică între rom. *fapt* ‘vrajă, farmec, făcătură’ și alb. reg. *e bame*, *e bamja*, substantiv format de la un adjectiv (provenit din participiu) din familia verbului *běj* ‘a face’ (Brâncuș 1999: 80).

Semnificative sunt concordanțele dintre română și albaneză pe care Gr. Brâncuș, care a studiat amănunțit și sistematic istoria fonemului *ă* (alb. *ë*) și funcțiile sale morfologice, le descoperă, de asemenea, în folosirea interjecției *ă*, ca sunet primar cum o numește, ca strigăt specific colindătorilor, ca strigăt care precede bocetele și vaietele, în exprimarea unei afirmații (*ăhă*, *ëhë*; în română există și varianta *îhî*) (Brâncuș, 1999: 29).

Psihologia populară păstorească explică apariția termenilor *dor*, alb. *mall* (lat. *malum*), așa cum a explicat pentru română Ov. Densusianu. Comparația cu albaneza și situațiile în care se folosește termenul din această limbă întăresc explicația lui Densusianu (Brâncuș 1999: 74–78).

Pline de interes sunt observațiile asupra sinonimiei unui cuvânt latin și a unui împrumut slav. Chiar dacă enunțată ca aproximativă, distincția pe care o menționăm în continuare reprezintă o fină observație stilistică. Față de *vorbă*, *cuvânt* a căpătat noblețea limbii scrise; el este propriu limbajului culturii și al științei, pe când *vorbă* caracterizează aspectul popular al limbii împreună cu zonele ei afective. Este urmărită atent evoluția celor doi termeni: termenul moștenit primește semnificațiile neologice păstrându-se în varianta cultă a limbii, în vreme ce împrumutul slav pierde din prestigiul stilistic pe care îl avea în limba cronicilor vechi și se fixează în vocabularul popular și familiar: „Avem de-a face cu o pereche sinonimică constituită dintr-un termen de origine latină și altul de origine slavă, pe care limba, în evoluția lui îi distanțează stilistic: cel latin se impune în aria cultă a limbii, iar cel slav în cea populară. Exemple de acest fel, care, în esență, privesc raportul dintre fondul lexical latin și cel slav din limba noastră, se mai pot da: *preot* – *popă*, *timp* – *vreme*, *vitregă* – *mașteră*” (Brâncuș 2004: 62, 63).

¹⁰ Pentru numeroasele paralele între română și albaneză în care intră atât urmașul lat. *albus* cât și sinonimul din substrat *bardzu* și termenul albanez cu care se compară cuvântul autohton din română (*i*, *e bardhë* adj. ‘alb’) vezi Brâncuș, 2004: 21–23, Brâncuș 1999: 20–21.

Gr. Brâncuș pune în lumină existența și formarea terminologiei populare: „Un cuvânt aparținând lexicului esențial al limbii comune, cum este cazul cuvântului *a bate*, poate participa, prin sensurile noi pe care le dezvoltă, în derivate, în expresii, în diferite unități frazeologice etc., la constituirea terminologiei populare, în general a vocabularului specializat prin care se definesc variantele limbii populare. *A bate* e un cuvânt cu o mare încărcătură semantică și cu o prezență contextuală extraordinară” (Brâncuș 2004: 37)¹¹.

Este evidențiată existența în stratul rustic al vocabularului a unor termeni moșteniți, cum este *turtă* ‘pâine nedospită’ (lat. *torta*, în sintagma *panis torta* ‘pâine împletită’). Persistența lui *turtă* se explică și prin aceea că pâinea nedospită, azima, a fost întrebuințată în practici legate de diferite obiceiuri și credințe populare. Exemplele din toate regiunile de diferite obiceiuri legate de calendarul de credințe „dovedesc că *turtă* a fost izolat de timpuriu în limbajul, prin natura sa destul de rezistent, al obiceiurilor și credințelor populare. ... Cuvânt de origine latină, *turtă*, uitat în vocabularul rustic, își datorează persistența în timp mai ales faptului că se referă la practici străvechi – forme de manifestare a spiritualității populare românești” (Brâncuș 2004: 183–185).

În domeniul numelor de ființe mitologice, supranaturale, de sărbători populare, alături de *Albele*, pe care le-am amintit mai sus, *Bunele*, de asemenea nume la plural, articulat, denumește ‘spiritele, zânele, ursitoarele’ și s-ar putea raporta la alb. *të mirat* ‘bunele’, cu același sens mitologic (Brâncuș 1999: nr. 38; 2004: 46). Comparația dintre română și albaneză poate fi un argument că termenul albanez este mai curând o folosire metaforică a adjectivului *i mirë* ‘bun’ decât un împrumut din gr. *μοῖρα*. Mai amintim, din seria bogată de denumiri de ființe mitologice populare, *Ale frumoasele*, *Frumoasele*, denumind eufemistic ‘zâne (de obicei rele)’ (Brâncuș 2004: 73). Nume de personaje mitologice sunt identic formate: *Jumătate-de-om*, alb. *gjysmë-njeri* (Brâncuș 1999: 99).

Comentariile lingvistice legate de sensul jocului *călușarilor* (nume derivat de la diminutivul *căluș*, format cu sufixul *-uș* de origine probabil autohtonă) propun o raportare la cultul cavalerului trac prin aducerea în discuție și a inscripției *Menzinai* pe un inel de argint, formă care ar corespunde rom. *mânz*, alb. *mëz* (Brâncuș 2004: 49)¹².

Șarpele este obiectul a numeroase credințe populare. Moștenirea de nume de târătoare din latină este mai săracă decât cea din substrat, iar termenii din substrat numesc ființe mitologice: *balaure*, *bală*, *șopârlă*. Interesant este raportul între sinonimele *viperă*, moștenit din latină și *năpârcă*, conservat din substrat: *viperă*

¹¹ Gr. Brâncuș observă în alcătuirea dicționarului etimologic al lui Hasdeu inventarul bogat de termeni tehnici populari: „... termenii tehnici populari, în bună parte arhaici sau dialectali, se bucură de o înregistrare abundentă, căci aceștia reprezintă, după cum se știe, un mijloc foarte important de elucidare a unor aspecte vechi de civilizație populară” (Brâncuș 2013b: 119). Vezi, de asemenea, analiza, menționată mai sus, pe care Brâncuș o face termenului *rost*.

¹² Pentru probabilul nume al divinității trace, vezi și Poghirc 1969: 332, cu bibliografie.

este un termen care pare cult, are aspectul unui neologism, pe când *năpârcă* este popular. *Năpârcă* și derivatele sale sunt prezente în descântece, derivatul *năpârcitură* având chiar sensul ‘farmec, vrajă (aruncată asupra cuiva)’ (Brâncuș 2004: 178–182).

Babele, numele mitologic pentru primele zile ale lunii martie, cu corespondent în albaneză, ar putea fi denumirea mai nouă, cu un element împrumutat, care a înlocuit cuvântul din substrat *moașe*. Existența în albaneză a numelui autohton (*plakat* ‘bătrânele’) dovedește că împrumutul a înlocuit cuvinte vechi (probabil *vechile*, *bătrânele* sau *moașile*, cuvânt care se păstrează la aromâni cu acest sens). Singura dovadă de limbă că ar putea fi vorba de termenul din substrat este faptul că *babelor* le urmează zilele *moșilor*. Un alt context cultural care ar indica o mai veche folosire a femininului din substrat sunt toponimele cu caracter mitic care asociază *Baba* și *Moșul*, asocieri din care, probabil, făcuse parte *Moașa*. Există, de altfel, oronime sinonime: *Moașa*, *Baba*, *Bătrâna* (Brâncuș 1999: 30, 31).

Comparația cu albaneza permite evidențierea unui posibil nume cu semnificație mitologică în blesteme, sau folosit pentru a speria copiii. Termenul *bubă* are un corespondent albanez pe care lucrările lexicografice ale acestei limbi îl înregistrează: *bubë*, ființă fantastică închipuită ca un șarpe mare, cu care se sperie de obicei copiii. Cuvântul românesc nu este inclus în dicționare și nu apare nici în anchetele dialectale care conțin răspunsuri la întrebarea „cu ce speriați copiii ca să nu se poarte rău?”. Ar putea fi o creație elementară a limbajului copiilor, dar consemnarea corespondenței o înscrie în inventarul de denumiri comune cu semnificație în psihologia populară (Brâncuș 1999: 40).

Numărul mare de nume populare de plante de leac ar fi o dovadă de foarte mare vechime a medicinei populare la români. În lumea antică dacii erau renumiți în domeniul medicinei populare, fapt dovedit și de lista de plante tămăduitoare a medicului grec Pedanios Dioscorides (Brâncuș 2004: 87). Merită semnalate numele bolilor de animale: de exemplu derivatele *gurar*, *gurare*, *gurariță*, boală a vitelor, căreia în albaneză îi corespunde o formație foarte apropiată, semantic și ca structură, *gojēz* (< *gojē* ‘gură’) (Brâncuș, 1999: 94). La fel, sunt construite pe aceeași bază semantică numele rom. *sângerare*, *sângerătură* (boală a oilor), alb. *gjakēz* (< *gjak* ‘sânge’) (Brâncuș 1999: 155).

Interesului pentru manifestarea în limbă a aspectelor vieții spirituale tradiționale i se datorează articolul despre descântec publicat în 2008¹³ (Brâncuș 2008b: 89–92), în care este evidențiat fondul vechi legat de credințele precreștine, cunoscute în zone largi de cultură proprii comunităților tradiționale, pentru geneza lor fiind necesar a se stăruie mai mult asupra ariei balcanice. Gr. Brâncuș nu exclude proveniența preromană a unora din descântecele românești, „căci geto-dacii erau cunoscuți pentru leacurile de plante, pe care le însoțeau, foarte probabil, cu diferite

¹³ Este vorba de referatul prezentat la susținerea tezei de doctorat, pe care a îndrumat-o, a Emanuelei Timotin (2010).

practici magice și formule orale adecvate”. Unele elemente și practici apar atât în descântece cât și în poveștile populare și par avea un caracter străvechi: „apa neîncepută, marginile pământului, diferite metamorfoze, personificări, numere simbolice”. În descântece, arată el, fondul lingvistic este arhaic, conservator, păstrător al sensurilor foarte vechi. În sintaxa și morfologia lor se află elemente care le apropie de fenomene balcanice: topica inversată a perfectului compus amintește de valorile unui mod specific balcanic, cu un puternic caracter afectiv, propriu în primul rând albanezei, admirativul.

Pentru studiul substratului o perspectivă nouă cu rezultate care contribuie în chip esențial la reconstruirea fazelor mai vechi ale limbii atât din punctul de vedere al foneticii, al semanticii cât și din cel gramatical o formează strângerea într-un sistem atent descifrat a datelor de toponimie și antroponimie, dat fiind conservatorismul onomasticii față de domeniul numelor comune (Brâncuș 1995). Capacitatea de transfer în domeniul numelor proprii este o „trăsătură foarte importantă a vocabularului autohton, considerată din perspectiva pe care acesta o ocupă în ansamblul lexical” (Brâncuș 1995: 19). Studiul antroponimelor este interesant și din perspectiva cunoașterii sistemului tradițional de porecle și supranume. Onomastica pune în lumină tendințe comune de denumire pe tot teritoriul românesc: „Nume laic, *Bucur* a fost întrebuințat la început în zonele pastorale, conservatoare prin excelență ale urmelor lingvistice rămase de la daci. Din atestările vechi de care dispunem, observăm că acest termen e cunoscut mai cu seamă în județele limitrofe Carpaților estici și meridionali, dar și în Banat, Crișana, sudul Ardealului, în Bucovina, practic pe tot cuprinsul pastoral al României. Dispersiunea geografică generală a acestui nume ar putea fi considerată ca un argument al faptului că prin transhumanța pastorală au fost asigurate, de-a lungul istoriei, legăturile intime dintre grupurile sociale de români” (Brâncuș 2004: 75).

Studiul numelor de familie din comuna natală Peștișani aduce date lingvistice importante asupra mișcării de populație, în diferite epoci, dinspre Ardeal către nordul Olteniei (Brâncuș 2007a).

Atenția permanentă de urmărire a reflectării realităților tradiționale în limbă a dus și la ancheta privitoare la numele date animalelor domestice, cu întrebări legate de felul în care au fost alese numele (Brâncuș 2007b). Este o direcție de cercetare cu rezultate notabile, care luminează, din nou, mișcările de populație, transhumanța; „aceste nume pot proba influența deosebită a cadrului geografic, a mediului natural în general în care au trăit crescătorii de vite, asupra dezvoltării, într-o anumită direcție, a imaginației populare” (Brâncuș 2007b: 124).

Preocupările lui Gr. Brâncuș continuă, cu o desăvârșită cunoaștere a istoriei românei și albanezei și a culturii tradiționale care unește aceste două popoare, direcțiile de cercetare pe care le identificase în alcătuirea dicționarului etimologic al lui B.P. Hasdeu: interesul pentru terminologia tehnică rurală, pentru practicile populare, pentru medicina populară, viața psihică (superstiții, credințe, obiceiuri, tradiții, legende, sărbători, astronomie populară), pentru numele proprii (de

persoane, legate de mituri, de credințe străvechi creștine sau păgâne, de personaje din producțiile folclorice, descântece, vrăji. „Aglomerarea de fapte extralingvistice nu este o «lacună» a *Dicționarului*, ci un *scop* pe care, cu toată conștiința, Hasdeu l-a urmărit printr-o muncă titanică și o nemaivăzută pasiune”, iar „libertățile mari pe care autorul și le-a îngăduit în organizarea materialului lingvistic propriu-zis concordă întru totul cu modul de înfățișare a abundenței de elemente extralingvistice (istorice, folclorice, etnografice etc.)” (Brâncuș 2013b: 120–132; 141)¹⁴. Propriile studii au adăugat un material extrem de bogat rezultat din comparația cu albaneza, în analiza căruia oferă soluții și ipoteze de explicație istorică care interesează în cea mai mare măsură pe lingvist, istoric, folclorist ori etnograf. Ultimele cărți publicate, cea despre ciclul *La lileci* de Marin Sorescu (2014) și cea de *Memorii* (2020), având ca obiect viața satului așa cum a cunoscut-o și a înțeles-o apoi cu mijloacele lingvistului interesat de realitatea păstrată de generații, îi datorează profunda originalitate complexității perspectivei de abordare.

DICȚIONARE

AE = Bardhyl Demiraj, *Albanische Etymologien. Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz*, Amsterdam – Atlanta, GA, 1997.

CDDE = I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, Paralela 45, 2003 [1907–1914].

DDA² = T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, ed. a II-a, București, Editura Academiei, 1974.

DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, literele M-Z, București, 1965 ș. u.

HEM = B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. 3, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Minerva, 1976.

PEW = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache I. Lateinisches Element*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1905.

BIBLIOGRAFIE

Balacciu Matei, J., 1998, „Etimologie și semantică: rom. *bărbat*”, *Studii și cercetări lingvistice*, XLIX, 1–2, p. 21–26.

Brâncuș, Gr., 1995, „Transferul în onomastică al cuvintelor de substrat”, în Gr. Brâncuș, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, București, Institutul Român de Tracologie Bibliotheca Thracologica VIII, p. 18–47.

¹⁴ Metoda interferenței științelor umanistice care studiază împletirea fenomenelor de limbă cu faptele de istorie socială și politică stă și la baza elaborării *Istoriei critice a românilor*. În prefața la ediția critică a acestei opere a lui Hasdeu, Gr. Brâncuș demonstrează amplu că „Hasdeu invocă permanent elementele de limbă a căror analiză istorică dezvăluie realități fundamentale din epocile trecute ale istoriei noastre” (Hasdeu 1984: XLIII).

- Brâncuș, Gr., 1999, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, București, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica, XXX.
- Brâncuș, Gr., 2004, *Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească*, ediția a doua, București, Editura Fundației România de mâine.
- Brâncuș, Gr., 2007a, „Nume de familie din comuna Peștișani, jud. Gorj”, în Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, [I], București, Editura Academiei Române, p. 104–123.
- Brâncuș, Gr., 2007b, „Nume date animalelor domestice”, în Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, [I], București, Editura Academiei Române, p. 124–130.
- Brâncuș, Gr., 2008, „Theodor Capidan și problemele substratului limbii române”, în Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, II, p. 248–252.
- Brâncuș, Gr., 2013a, „Publicistica lingvistică și filologică a lui B.P. Hasdeu”, în Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, III, București, Editura Academiei Române, p. 143–169.
- Brâncuș, Gr., 2013b, „Etymologicum Magnum Romaniae”, în Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, III, București, Editura Academiei Române, p. 116–142.
- Brâncuș, Gr., 2014, *Expresie populară în ciclul La liliaci de Marin Sorescu*, București, Editura Academiei.
- Brâncuș, Gr., 2020, *Memorii*, București, Editura Academiei.
- Brâncuș, Gr., 2021, „Definirea substratului limbii române”, în Oana Chelaru-Murăruș, Mihaela-Viorica Constantinescu, Claudia Ene, Gabriela Stoica, Andra Vasilescu, *Limba, societate, cultură. In honorem Liliana Ionescu-Ruxăndoiu și Mihaela Mancaș*, II, București, Editura Universității București, p. 529–535.
- Densusianu, Ov., 1975/1901, *Histoire de la langue roumaine. I. Les origines*, în Ov. Densusianu, *Opere*, vol. II, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, București, Editura Minerva.
- Hasdeu, B.P., 1984/1875, *Istoria critică a românilor*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș. Studiu introductiv și note de Manole Neagoe, București, Editura Minerva.
- Hasdeu, B.P., 1988, *Studii de lingvistică și filologie*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Grigore Brâncuș, I-II, București, Editura Minerva.
- Kanun, 1933, *Kanuni i Lekë Dukagjinit (vepër postume) permbledhë e kodifikue prej Shtjefen Konst. Gjeçov*, Shkodër, ediție anastatică, prefață Syrja Pupovci, Prishtinë, 1971.
- Mihăescu, H., 1978, *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, București, Paris, Editura Academiei, Société d'édition « Les belles lettres ».
- Poghirc, C., 1969, „Influența autohtonă”, în Al. Rosetti, B. Cazacu, I. Coteanu (ed.), *Istoria limbii române*, II, București, Editura Academiei, p. 313–365.
- Timotin, E., 2010, *Descîntecele manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XVIII-lea)*, ediție critică, studii lingvistice și filologice, București, Editura Academiei Române.

TRADITIONAL LANGUAGE AND CULTURE IN GRIGORE BRÂNCUȘ'S LINGUISTIC WORKS

Abstract

Grigore Brâncuș thoroughly examined various cultural aspects regarding the traditional civilization, in order to clarify the circumstances of the faithful preservation of the linguistic Latinity in Dacia and in the two regions of Moesia, as well as the possible action of the Thraco-Dacian substratum.

In his opinion, such elements of traditional culture explain the various differences (semantic/of inventory) between the Romanian vocabulary and the vocabulary of Western Romance languages.

Some Romanian words inherited from Latin (*grâu, bărbat, aveni, albină*) might have developed specific meanings under the influence of the Thraco-Dacian substratum. With this direction of research, Gr. Brâncuș continued B. P. Hasdeu's research, whose methodology and results he analysed in an impressive number of articles.

Gr. Brâncuș's interest in traditional culture and in its influence on traditional language generated an impressive work focused on Romanisation, on Oriental Romance and on the multiple action of the Thraco-Dacian substratum of Romanian, a work which is important for linguists, ethnographers and historians.